

Att översätta religiösa urkunder: en vansklig sysselsättning?

Inledning

Du som studerar religionsvetenskap stöter ständigt på religiösa urkunder som du sannolikt oftast läser i översättning. Det är därför viktigt att vara medveten om vilka ställningstaganden som en översättare ställs inför. Oavsett om översättaren själv varit medveten om valen så har de gjorts. Vad för ställningstaganden är det då fråga om? Är det inte bara att överföra ett budskap från det så kallade källspråket till målspråket?

Länge har man varit medveten om att det är svårt att föra över både en texts struktur och dess mening. Man har då talat om ”bokstavliga” översättningar å ena sidan och om ”fria” översättningar å den andra. En mycket vanlig uppfattning har varit att den ”bokstavliga” översättningen är den ”sanna” medan den ”friare” är en mer ”ovetenskaplig” form av översättning, ofta med det underförstådda eller uttalade argumentet att ”den fria ju innehåller översättarens tolkning”. Detta synsätt härrör sannolikt från det starka inflytande som översättandet av Bibeln haft i västvärlden. Låt vara att texten som var elegant komponerad på källspråket tedde sig stel och klumpig då den överförts till målspråket, den överförde ändå exakta ordföljder och dessa kunde ju vara direkt inspirerade av Gud. Att offra ordföljden blev då ett företag där man riskerade att ofrivilligt offra en gudomlig sanning. Tankesättet återspeglar således ambitionen att överföra ett antal dogmer, snarare än att översätta en text. Nu finns det emellertid även andra skäl till att översätta bokstavligt. Man vill kanske göra det lätt för någon som läser med ambitionen att göra en vetenskaplig analys. Då kan det vara bra att ha en översättning som ligger nära strukturen i källtexten och på så vis göra det möjligt att exakt hänvisa till rader i originaltexten. Man kan också hävda att läsaren får en bättre bild av hur språket såg ut genom en bokstavlig översättning och att man sedan får lära sig hur stil och andra detaljer uppfattades vid den tiden. Då utgår man ifrån att läsaren sitter med en eller flera vetenskapliga kommentarer parallellt med läsningen.

Trots att man redan i början av 1900-talet kunde se ett gryende intresse för att utveckla en teoretisk grund för hur man skulle kunna hantera de ovannämnda och andra problem som översättning innebär så var det i mitten av det förra seklet som mer utarbetade teorier presenterades. Eugene Nidas *Toward a Science of "Translating"* (1964) blev inte bara en bibel för bibelöversättare utan även för andra översättare. Mycket starkt förenklat kan man säga att Nida menade att textstrukturen i ett budskap på ett språk kunde omformas till en djupstruktur som motsvarade ett universellt språkssystem. Sedan kunde man omformulera djupstrukturen till en ytstruktur på ett annat språk. Nida hänvisade till Noam Chomsky som 1957 arbetade med liknande idéer, men som varnade för denna förenklade tillämpning. Många av Nida inspirerade översättningar är onekligen mer lättlästa än de texter som de ska vara översättningar av men hur djupstrukturen i språket verkligen fungerar, om den över huvud taget finns, är fortfarande oklart. Ofta har översättare använt sig av tumregler från Nida och gjort långa meningar med för målspråket klumpig syntax till flera kortare meningar. Ibland går dock kopplingen mellan satserna då förlorad. Vi ser ändå här en utveckling där man inte längre talar om ”fria” översättningar utan om ”funktionella” eller ”dynamiska” och hur man börjar att arbeta med lingvistiska teorier för att uppnå större konsekvens i hur man går tillväga vid översättningen.

Under 1970- och 1980-talet började man att använda så kallade ”textlingvistiska” modeller i översättningsarbetet. Ambitionsnivån var hög, man ville definiera regler för hur delar i texter

förhåller sig till varandra. Därmed syftade man till att komplettera grammatiken på meningsnivå med en grammatisk apparat på textnivå. I fokus stod exempelvis frågor om hur textavsnitt börjar och slutar. Man observerade att textavsnitt ofta innehåller markörer i texten som ger instruktioner till läsaren om vilken attityd som avsändaren av budskapet vill att mottagaren ska ha, den så kallade ”pragmatiska” nivån. Det här kan vara översättaren till god hjälp då man omstrukturerar en text och ändå vill försöka låta samma delar som är centrala i källtexten vara centrala i måltextern. Emellertid är det idag få som tänker sig att en grammatik på textnivå är nära förestående.

Medvetenheten om hur olika språk fungerar olika på textnivå tilltog och i och med att många texter gjordes sökbara med datorer fick man nya verktyg för att analysera hur språk skiljer sig. Ibland kunde man bekräfta det som på intuitiva grunder antagits vara typiskt för ett språk men ibland har man fått ändra uppfattning. Denna disciplin kallas för ”kontrastiv textlingvistik” och är ett fält som växer. Den teoretiska utvecklingen hämmas emellertid idag liksom tidigare av att många översättare ser på sitt arbete som på ett hantverk eller en konstform. Man har andra utgångspunkter än de mer lingvistiskt inriktade forskarna. Andra svårigheter är att många som arbetar med att översätta texter inte är så intresserade av den teoretiska utvecklingen inom översättningsteorin utan ser översättningen som ett delmoment i exempelvis en historisk undersökning av en antik text. Därtill har man att ta ställning till den alltmer problematiserade kopplingen mellan språkets semantiska- och syntaktiska nivåer. En gängse uppfattning har varit att syntaxen utgör det grammatiska regelverk som ord sedan läggs ned i. Relationen mellan syntax och semantik är idag mer ifrågasatt än tidigare då man genom omfattande databasundersökningar kunnat se hur semantiken har ett större inflytande på syntaxen än som vanligtvis gjorts gällande. Dessa och andra frågor kommer jag att beröra i litteraturlistan vid kapitlets slut. Nu övergår vi till konkreta exempel för att förstå vad som jag här har beskrivit på ett mycket svepande och oprecist sätt.

Läser du den text som översatts?

Vilket ord som en översättare väljer att använda beror i hög utsträckning på vilken kontext som texten antas ha uppstått i samt på översättarens förförståelse. Jag ska ta några exempel från min egen forskning för att demonstrera detta.

”Förlåt oss våra synder” eller ”avskriv våra skulder”?

Om du slår upp Bibel 2000 och läser Matteusevangeliet 6:12-15 finner du följande översättning:

”Och förlåt oss våra skulder, liksom vi har förlåtit dem som står i skuld till oss. Och utsätt oss inte för prövning, utan rädda oss från det onda. Ty om ni förlåter människorna deras överträdelser skall er himmelske fader också förlåta er. Men om ni inte förlåter människorna skall inte heller er fader förlåta er era överträdelser.”

De flesta forskare daterar Matteusevangeliets tillkomst till mitten av 80-talet eller något senare. Men det här stycket är hämtat ur något som man antar varit en källa av Jesusord som Matteusevangeliet delar med Lukasevangeliet. Denna hypotetiska källa kallas Q. Vid jämförelse av Matteustexten och Lukasversionen 11:2-4 menar forskarmajoriteten att Matteusevangeliet bevarat den ursprungligare terminologin medan Lukasevangeliet bevarat den ursprungligare och kortare formen. Man menar också att de här orden sannolikt härstammar ur den allra tidigaste Jesusrörelsen.

Tolkningen av de här orden gick tidigt i tolkningshistorien från det konkreta till det förändligande och psykologiserande. Det grekiska ord som i citatet ovan översätts med "skulder" tolkades på dåtidens grekiska mycket konkret. Det är fråga om materiella skulder. Om vi jämför med en vid Jesus tid vanlig grekisk översättning av Moseböckerna finner vi att begreppet ofta kombineras med det ord som här översätts med "förlåt", men då med betydelse avskriva/befria. Bakgrunden till ordet skulle då kunna vara 3 Mosebokens 25/e kapitel och 5 Mosebokens 15/e. Där föreskrivs att vart sjunde år innebär skuldavskrivning, frigivning av slavar samt att låta marken vila, dvs. att avstå från att så och skörda. Vid Jesus tid hade nyligen en särslagstiftning införts där låntagaren kunde avsäga sig rätten till skuldavskrivning, sannolikt för att lättare få låna. Om vi läser Matteustexten ur det här perspektivet så blir omsorgen om att få bröd och om att man inte ska vara orolig för sin försörjning fullt begriplig. Den som inte bryter mot Guds påbud om barmhärtighet mot människor och land står under Guds beskydd. Detta konkreta tolkningssätt ger även begriplighet åt ett stycke som ofta förbryllat forskare: "Därför säger jag er: bekymra er inte för mat och dryck att leva av eller för kläder att sätta på kroppen. Är inte livet mer än födan och kroppen mer än kläderna? Se på himlens fåglar, de sår inte, skördar inte och samlar inte i lador, men er himmelske fader föder dem. Är inte ni värda mycket mer än de?" (Matteusevangeliet 6:25:26). Detta citat liknar äldre diskussioner om hur man ska klara sig det år när man inte fick så och skörda. Då framträder alltså en grupp som lägger sig vinn om den judiska lagen som ett värn för de fattiga och för att fånga in detta i översättningen borde vi inte översätta med "förlåt oss våra skulder" utan med "avskriv våra skulder". Denna avskrivning skulle även gälla dem som lånade år 6 för att komma undan så mycket som möjligt av återbetalningen. Därav talet om att inkludera även den som överträder Guds lag. Och svarar mot uppmaningar i 5 Mosebokens 15/e kapitel att "inte sluta handen för den fattige".

Så här långt har jag diskuterat utifrån den grekiska text som Nya Testamentet skrevs på och jag har jämfört med hur begreppen fungerade i äldre grekiska källor i judisk tradition. Men talade inte Jesus arameiska? Jo, sannolikt var det språket som Jesus och hans grupp normalt använde. Där kan ordet för "skuld" även förstås som "synd". Med detta i åtanke vore kanske det bästa att ändra översättningen igen: "befria oss från våra skulder" skulle också vara en helt korrekt översättning från grekiskan, fånga in ekon från reglerna om det sjunde året som ofta kallades "friår" och släppa in den tvetydighet som kan ha funnits på arameiska och lättare ge en förståelse för hur vägen gått fram till Lukasevangeliet 11:2-4 som fjärran från Palestinensiska avskrivningslagar byter ordet från "skulder" till ett annat grekiskt ord som faktiskt betyder "synder". Emellertid har vi då infört en tvetydighet som den grekiska Matteustexten inte har. En sak vill jag emellertid understryka, att översätta med "förlåt oss våra skulder" stänger på ett olyckligt sätt dörren till en fullt plausibel judisk tolkningsram och är i dålig samklang med det mycket konkreta grekiska ordet. Översättningsarbete är en mycket grannlaga uppgift och traditionens makt vilar ofta tungt över mig och andra översättare. Det är rimligt att som översättare hjälpa läsaren att se intertextuella kopplingar men då utgör valet av vilka kopplingar som ska göras ett mycket stort problem. I min diskussion av Matteustexten så har jag valt att öppna upp kopplingar till traditioner bakåt medan den psykologiserande översättningen i Bibel 2000 öppnar upp associationer till de blivande kyrkornas framväxt.

Stil, men kanske för mycket?

I antika texter är det ofta svårt att veta var en mening börjar och slutar. Orden skrevs ofta samman och vi har inga punkter eller kommatecken till vår hjälp. Det gör att översättaren lätt sätter sin prägel på textens stil. I ett historiskt studium är detta viktigt då stilen ju avspeglar

textförfattarens bildningsnivå vilket formar vår uppfattning om författarens sociala status. Texter som tillkommit under inflytande av grekiska bildningsideal präglas vanligtvis av långa meningar. Ofta börjar de med ett resonemang, därefter följer en rad parentetiska yttranden, och i slutet av meningen återknyts till inledningen och poängen i resonemanget tas hem. Strukturen skulle kunna se ut så här: 1) Eftersom a, b, c, 2) för d, e, f, 3) därför G!. Den retoriska funktionen blir att åhörarens förväntning på vad som ska komma som knorr på inledningen stegras och effekten då avrundningen verkligen kommer blir större än om den följt i direkt anslutning. Ett annat vanligt stilistiskt drag är att man inleder berättande avsnitt med ett "det hände/skedde ...". Ett sådant uttryck ska komma först i ett nytt stycke och kan därför hjälpa oss att sätta ut skiljetecken. Men låt oss nu problematisera det här med hjälp av ett exempel.

En antik text som går under namnet Sanningens evangelium hör till en grupp av kristendomar som kallas "gnostisk". Man menade att den gammaltestamentlige guden med dennes regler och straff vållade skräck som gjorde att man inte insåg att det finns en verklig Gud som inte straffar och som är helt god. Den gammaltestamentlige skaparguden kopplas till formande av materien och om skapelse processen utformade gnostikerna många myter. I Sanningens evangelium läser vi om hur okunskapen om den Sanna guden vållade skräck som i sin tur gav upphov till en skepnad som kallas Villfarelsen. Denne skulle kunna vara den gammaltestamentlige guden i gnostisk tappning. Sanningens evangelium skrevs sannolikt först på grekiska men återfinns idag endast i koptisk översättning. Nedan återger jag början av min svenska översättning.

Sanningens glädjebud är en fröjd för dem som från sanningens Fader fått gåvan att känna honom genom kraften i Ordet, det som är i fullheten som är i Faderns tanke och förstånd, denne som de kallar "Befriaren", eftersom det är namnet på uppdraget som han skulle fullborda: befrielse för dem som blivit ovetande om Fadern och eftersom "glädjebud" är namnet på hoppet som uppenbarats, eftersom glädjebudet är fyndet för dem som söker Fadern. Eftersom Alltet sökte efter honom som det hade kommit ut ur, men de var inuti honom, den ofattbare, outgrundlige som står över varje tanke, eftersom okunnigheten om Fadern framkallade oro och skräck, och oron förtätades som en dimma så att ingen kunde se, därför blev Villfarelsen mäktig, bearbetade sin materia, men förgäves eftersom den inte kände sanningen. Detta hände på ett förföriskt sätt, eftersom Villfarelsen, med all skönhet den var mäktig, skapade en ersättning för sanningen. Nåväl, detta var ingen förödmjukelse för honom, den ofattbare, outgrundlige, för oron, glömskan och det bedrägliga bländverket var ingenting, medan den fasta sanningen är orubblig och en allt överglänsande skönhet. Därför ska ni inte bry er om Villfarelsen, den har ju inget fäste! Detta hände i en dimma som dolde Fadern, och det händer fortfarande, eftersom Villfarelsen skapar bländverk, glömska och skräck för att genom dem förleda och fångsla dem som tillhör mitten. Glömskan som hör till Villfarelsen var inte uppenbarad. Den är ingen [tanke] hos Fadern och det var inte hos Fadern som glömskan kom till. Men även om det förvisso var Fadern som glömskan gällde, så är det som kommer till i honom inte glömska utan Kunskap!

Texten gör säkert ett främmande intryck på många, men jag nöjer mig här med att understryka några översättningsproblem. Jag har alltså valt att arbeta med texten utifrån en viss rytm och med retoriska figurer som bakgrund. Här är jag också starkt influerad av textlingvistik. Det innebär att jag kan översätta "Detta hände på ett förföriskt sätt". Om uttrycket inte hade inlett ett nytt stycke så hade vi knappast kunnat göra så. Den koptiska formuleringen skulle också kunna översättas med "den blev till i ett lögnens skapelseverk" eller med "Hon blev till i ett lögnens skapelseverk". Dock gör min helhetsförståelse av texten detta mindre troligt. Jag

menar att författaren strävar efter att förklara för åhörarna att den mytiske skaparguden egentligen inte existerar. Vidare har de flesta översatt med att man ska "förakta Villfarelsen" medan jag valt "bry er inte om Villfarelsen". Liksom i det förra fallet är båda möjligheterna fullt rimliga och mitt val grundar sig på min uppfattning om att Villfarelsens illusoriska karaktär understryks för att mottagarna av glädjebudskapet inte ska vara rädda för den. Att genom förakt fokusera på den blir då ologiskt. Även om mycket mer skulle kunna sägas om denna översättning så vill jag här nöja mig med att poängtera hur den lingvistiska metoden och förståelsen av texten får såväl stilistiska som semantiska konsekvenser. Styckeindelningen kan alltså innebära helt andra ordval med helt andra innebörder.

Tips till översättningsläsare

Mitt första råd är givetvis att man ska unna sig att lära sig textens grundspråk. Det är ofta lättare än vad man tror och också oerhört kul. Mitt andra råd är att man ska använda sig av flera översättningar. Med hjälp av dessa kan man sedan lättare se översättningarnas olika tendenser.

Litteraturtips

Här kommenterar jag kortfattat några böcker som kan vara av intresse:

Beaugrande Robert & Dressler Wolfgang Ulrich, *Introduction to text linguistics*, Longman, London, 1981. En bok som kan behövas för att lättare förstå textlingvistisk terminologi i andra översättningsteoretiska böcker. Lättläst.

Bell Roger T., *Translation and Translating: Theory and Practice*, Longman Group, New York, 1991. Ett intressant förslag till hur en översättningsteori kan utformas. För den som har orienterat sig något i området.

Gentzler Edwin, *Contemporary translation theories*, Clevedon, England; Buffalo New York, 2001. En oerhört värdefull översikt av översättningsteoriens utveckling. Lättläst.

Granger Sylviane m fl., *Corpus-based Approaches to Contrastive Linguistics and Translation Studies*, Rodopi B.V., Amsterdam - New York, NY 2003. En bok på forskarnivå som problematiserar förhållandet mellan kontrastiv textlingvistisk och översättningsteori.

Hoey Michael, *Lexical Priming: A new theory of words and language*, Routledge, London; New York, 2005. En nytänkande och oerhört intressant diskussion om förhållandet mellan ord och syntax. Forskningsinriktad. Förhåller sig som ett slags grundforskningskomplement för den som är intresserad av översättningsteori och lingvistik.

Magnusson Jörgen, *Judasevangeliet: Text, budskap och historisk bakgrund*, Arcus förlag, Lund, 2008. Förutom en översättning och kommentar till Judas Iskariots evangelium diskuteras frågor om hur centrala texter i Nya Testamentet samt i Judasevangeliet kan översättas. En relativt lättillgänglig bok.

Magnusson Jörgen, *Rethinking the Gospel of truth: a study of its eastern Valentinian setting*, Uppsala universitet Universitetsstryckeriet, Uppsala, 2006. Översättningsteoretiska och textlingvistiska angreppssätt diskuteras och appliceras på en koptisk text. En svårtillgänglig bok.

Nida Eugene A., *Toward a Science of Translating: with special reference to principles and procedures involved in Bible translating*, Brill Leiden, 1964. En central bok inom översättningsteorin. Lättläst och intressant.